

Əliyeva Fidan Azad qızı
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
"Tədris və beynəlxalq əlaqələr" şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: fidanaliyeva80@mail.ru

İLK TUNC DÖVRÜ İBADƏTGAHLARI (I Maxta abidəsi materialları əsasında)

Açar sözlər: İbadətgah, ilk tunc dövrü, I Maxta abidəsi, gil fiqurlar, ocaq qurğuları.

Ключевые слова: Святилища, раннебронзовый период, памятник Махта I, глиняные фигурки, очажные подставки.

Key words: Temple, Early Bronze Age, Makhta I settlement, clay figurines, fire devices

Qədim dövr insanların dini ideoloji baxışlarının, sosial və ictimai münasibətlərin, məişət və təsərrüfat həyatının öyrənilməsində arxeoloji qazıntılarda aşkar edilmiş məişət, təsərrüfat və dini tikililərin, çoxsaylı arxeoloji materialların təhlili önəmli rol oynayır. Azərbaycan və qonşu ərazilərdə ilk tunc dövrünün çoxsaylı abidələrinin öyrənilməsinə baxmayaraq bir sıra problemlərin, xüsusən də ideoloji və mənəvi mədəniyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsi öz tədqiqatlarını gözləməkdədir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində tədqiq olunmuş ilk tunc dövrü abidələri və onların materialları bir sıra problemlərin həllində aparıcı rol oynayır.

Naxçıvan ərazisində Kür-araz mədəniyyətinə aid abidələrdən Maxta I, Maxta II, Ərəbyengicə, Şortəpə, Daşarx, Kültəpə I, Kültəpə II, Xələc, Ovçular-təpəsi abidələrini göstərmək olar. Bu yaşayış yerlərinin hər birindən yaşayış tikililəri ilə yanaşı təsərrüfat tikililəri, saysız-hesabsız saxsı məmulatı, heyvan sümükləri, sümükdən hazırlanmış alətlər, gil fiqurlar və s. aşkar olunmuşdur.

Erkən tunc dövrü abidələrinin tədqiqi göstərir ki, yaşayış və təsərrüfat tikililəri ilə yanaşı, ibadət və dini ayinlərin icrası üçün xüsusi binalar - ibadət-gahlar da mövcud olmuşdur. Erkən tunc dövründə məhsuldar qüvvələrin inkişafı təsərrüfat və məişət həyatında qadının mövqeyini azaldır, ailə və nəslə başçılıq edən kişinin mövqeyini isə artırır. Bu dövrdə qadın simvolları sıradan çıxır və kişini simvolizə edən fərqli maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinir. Bəzi hallarda kişiyə pərəstiş oda pərəstişlə əlaqələndirilir. Məhsuldarlıq rəmzi kimi gil manqallar və nalşəkilli ocaq qurğuları da kişini simvolizə edən tərzdə hazırlanırdı. Nalşəkilli ocaq qurğuları iki məqsəd daşımışdır ki, onlardan biri dini təsəvvürlərlə bağlı olmasıdır. Bununla əlaqədar insan təsvirləri ilə bəzədilmiş və ya çıxıntıları insan fiquru şəkilində düzəldilmiş ocaq qurğuları daha mühüm dəlil kimi gətirilir (1, 9).

Kür-Araz mədəniyyətinə aid olan ibadətgah tipli evlərin əksəriyyətinin içərisində manqallar vardır. Eyni zamanda bu tip manqalların ətrafında ev hey-

vanlarının, xüsusən də həmin dövrdə böyük əhəmiyyətə malik öküzün gildən hazırlanmış fiqurlarına rast gəlinir.

Naxçıvanın erkən tunc dövrünə aid daha çox ibadətqah aşkar olunmuş yaşayış yeri I Maxta abidəsidir.

I Maxta qədim yaşayış yeri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu ərazisində yerləşir. Bu abidə Kür-Araz mədəniyyəti abidələri içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada aşkar olunan yaşayış binaları və maddi mədəniyyət nümunələri özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Bu abidədə ibadətqahın qalıqları ilk dəfə 1988-ci ildə S.H.Aşurov tərəfindən aparılmış qazıntılar nəticəsində, yaşayış yerinin şərq hissəsində, dağıdılmış vəziyyətdə aşkar olunmuşdur. Dairəvi formalı ibadətqahın 7 m diametrlı bünövrəsi çay daşları və gil məhlulu ilə hörülmüşdür. İbadətqahın şimal hissəsində bir-birindən eyni istiqamətdə yerləşən, tuf daşından düzəldilmiş 3 ədəd daş büt, onların qarşısında, tikilinin mərkəz hissəsində isə nalşəkilli ocaq qurğusu aşkar edilmişdir (2, 49). Aşkar olunan bütlərin hündürlükləri 1 metrə yaxın olub, başla bədən hissələri bir-birindən novşəkilli oyuqla ayrılmışdır. Onlardan ikisinin baş hissəsində maili, çəpinə oyuq vardır. Birinin bədənində qolu xatırladan qabartma həkk olunmuşdur (3, 53). Bu bütələr xarici görkəminə görə kişiyə məxsusdurlar ki, bu da çox güman ki, ailə başçısı hesab olunan kişi obrazının ilahiləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur (4, 254, şək.1). Çünki erkən tunc dövründə maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar, kişilərin cəmiyyətdəki rolu artmağa başlayır. Məhz buna görə də bu dövr arxeoloji materialları içərisində, kişini simvolizə edən materiallara daha çox təsadüf olunur (3, 52).

Kür-Araz mədəniyyətinə aid I Maxta abidəsində 2009-cu ildə davam etdirilən qazıntılar zamanı bir neçə yaşayış və təsərrüfat tikili qalıqları aşkar olunmuşdur ki, bunların da demək olar hamısı çiy kərpic və möhrədən tikilmişdir. Aşkar olunmuş bu tikililərin içərisindən bir çox maraqlı maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Bunlar saxsı məmulatı, tunc biz, sümükdən hazırlanmış bizlər, muncuqlar, ocaq qurğuları, gil fiqur və digər maddi mədəniyyət nümunələridir.

Həmin ildə aşkar olunan maraqlı tapıntılardan biri də bu abidədən 1-4-cü kvadratında aşkar olunmuş, ibadətqah hesab edilən dairəvi evin qalıqlarının tapılmasıdır. Bir cərgə çiy kərpicdən tam dairəvi formada qurulmuş tikilinin mərkəzində dairəvi manqal yerləşdirilmişdir. Manqalı hazırlamaq üçün kiçik çala qazılmış və o birbaşa bu çalanın içərisində hazırlanmışdır. Bunu onun xarici səthinin kobud olması təsdiq edir. Manqalın ağız səthi enli kəmərsəkillidir. Manqalın daxilində uzun müddət od yandığından ətrafdakı torpaq təbəqəsi qara-qonur rəngli küllü torpaqla qarışmışdır. Çox güman ki, manqalın içərisi daim təmizləndiyindən kömür qalıqlarına təsadüf olunmur. Dairəvi tikilinin kənarlarında ona bitişik dördkünc kiçik otaqlar qurulmuşdur (5, 66, şək. 2). Həmin kiçik otaqlardan birinin içərisindən nalşəkilli ocaq qurğusunun antropomorf formalı ön hissəsi aşkar olundu. Ümumiyyətlə I Maxta yaşayış yerinin ocaq qurğuları içərisində nalşəkillilər çoxluq təşkil edir ki, bu tip daşına bilən manqalların ən sadələrinə və həmçinin mürəkkəb antropomorf başlıqlarla bəzədilmişlərinə çox rast gəlinir. Antropomorf başlıqlarla bəzədilmiş nalşəkilli ocaq qurğuları çox güman ki, dini mənə daşmış və xüsusi mərasimlər zamanı istifadə edilmişdir (5, 66, şək. 3).

İbadətqah hesab olunan bu dairəvi tikilinin içərisindən bir ədəd antropomorf gil fiqur və miniatür qablar tapılmışdır ki, bu da həmin tikilinin dini ayınların keçirildiyi yer olduğunu bir daha sübut edir. Aşkar edilmiş antropomorf fiqur bişməmiş gildən hazırlanmışdır. Kiçik ölçülü fiqurun üzərində qollar və baş hissə şiş çıxıntılar vasitəsilə verilmişdir (şək.4). Həmin dövrdə kişilərin cəmiyyətdəki rolunun daha üstün olduğunu nəzərə alaraq, güman olunur ki, bu antropomorf fiqur kişi simvoludur. Bundan başqa, həmin dairəvi tikilinin daxilindən tapılmış miniatür qablardan biri zoomorf formalıdır. Kiçik həcmli, bişməmiş gildən hazırlanmış qabın ağız hissəsi ön tərəfə qabaran ovalvari formada. Qabın arxa hissəsində, ağız kənarının hər iki tərəfində heyvan qulaqlarına bənzər çıxıntılar vardır. Qabın ön tərəfində isə kiçik yapma şəklində burun verilmişdir, gözlər isə çox güman ki, kiçik batıqlar şəklində olmuşdur.

Sonrakı ildə davam etdirilən qazıntılar zamanı ibadətqahın divarları 20 sm qalınlığında təmizləndi. İbadətqahın daxilindəki kül təbəqəsi onun güclü yanğın zamanı əmələ gəlməsini söyləməyə əsas verir. Küllü torpağın daxilindən əsasən yanmış heyvan sümükləri və az miqdarda keramika məmulatı aşkar edilmişdir. 2012-ci ildə həmin kvadratdakı dairəvi formada olan ibadətqahın daxili bir daha təmizləndi və müəyyən olundu ki, həmin ibadətqah özündən əvvəlki başqa bir tikilinin üzərində inşa edilmişdir. Tikilinin tam mərkəzində dairəvi manqal təmizləndi, onun ətrafından isə bir ədəd gil şamdan, gil heyvan fiquru və keramika məmulatı əldə olundu. Tapılmış gil fiqurun üzəri iti uclu alətlə, sistemsiz şəkildə deşiklər açılmaqla bəzədilmişdir ki, bu da tikilinin ibadətqah olduğunu bir daha təsdiq edir (şək. 5). Bu ibadətqah tipli evin içərisindən tapılmış fiqurlardan biri də öküz fiquru olmuşdur. Başı, qabaq və arxa ayağının biri sınımışdır. Yuxarı hissəsi tünd boz, aşağısı açıq boz rəngdədir. Boyun hissədə hər iki tərəfdə deşik açılmışdır. Bel hissəsində boyun tərəfdən başlayaraq quyruq hissəyə doğru üfüqi istiqamətdə batıq xətt gedir. Aşağıdan qarın hissə tərəfdə də deşiyi vardır (şək 6).

Növbəti illərdə aşkar olunmuş dairəvi tikilinin divarı daxildən çox bərk məhlulla süvanmışdır. Divardan kənar hissələr bərk ayaqlandığından kənar sahələrin xarakterini və təyinatını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Ancaq bu tikilinin ibadətqah olduğunu qəti olaraq söyləmək mümkündür. İbadətqahın mərkəz hissəsində dairəvi manqal təmizləndi ki, bu manqal da tapınlan digər manqallardan fərqlənir. Çünki digər manqalların alt hissəsi yuvarlaq olduğu halda, bu manqalın oturacaq hissəsi yasıtı və genişdir. Eyni zamanda digərlərindən fərqli olaraq, bunun divarının xaric hissəsində onu hazırlayan ustanın barmaq izləri aydın görünür. Yəni manqal kənardan hazırlanmış və sonradan tikilinin içərisinə yerləşdirilmişdir. Bu manqalın alt hissəsində təsərrüfat küpünün qalıqları aşkar edilmişdir. Bu dairəvi tikilinin 6-cı kvadratda olan hissəsinin qərbində evin girişi olmuşdur. Lakin bu giriş yerinin üzərində sonrakı təbəqədə qurulmuş ocaq girişi yerinin tam formasını bərpa etməyə imkan verməmişdir. Tikilinin 6-cı kvadratda olan hissəsində hər tərəfdən süvanmış stella təmizləndi. Stella antropomorf formada olub, möhrədən qurulmuşdur. Yuxarı hissəsində yanlara doğru insan qollarını xatırladan kiçik çıxıntıları vardır. Lakin güclü aşınmaya məruz qaldığından onu qorumaq mümkün olmadı (şək. 7). İbadətqah hesab olunan bu dairəvi evin daxilindən üç ədəd zoomorf fiqur tapıldı. Bütün bu faktlar dairəvi evin ibadətqah olduğuna heç bir şübhə yaratmır (6, 117). Tapılan zoo-

morf tipli gil fiqurlardan biri qoç fiquruna oxşayır. Gövdə və baş hissəsinin birlikdə uzunluğu təxminən 4 sm-dir, hündürlüyü isə 2,2 sm-dir. Buynuzlarının uc hissələri sınımışdır. Hər iki buynuzun aşağı tərəfində göz kimi deşik açılmışdır. Burun hissəsi uzunsovdur. Ayaqları tam şəkildə olub, qabaq ayağının biri sınımışdır. Boğaz hissəsindən deşik açılmışdır. Arxa tərəfində bel hissədən də deşik açılmışdır. Sarımtıl-boz rəngdədir (şək.8). Tapılmış digər fiqur da qoç fiquruna bənzəyir. Baş və gövdə hissəsinin birlikdə uzunluğu təxminən 2,5 sm-dir. Ayaq hissə ilə gövdənin birlikdə hündürlüyü 1,5 sm-dir. Buynuzunun biri tamamilə, birinin isə uc hissəsi sınımışdır. Burnunun da uc hissəsi sınımışdır. Ayaqları tam şəkildə olub, yalnız qabaq ayağının biri sınımışdır. Boğaz hissəsində şaquli formada deşik açılmışdır. Boz rəngdə olub, qarın hissəsində qara ləkəsi vardır (şək. 9) və s.

2015-ci ildə I Maxta abidəsində davam etdirilən tədqiqatlar zamanı abidənin 5-ci kvadratında ibadətqah hesab olunan dairəvi ev tamamilə təmizləndi və onun ibadətqah olması ehtimalları təsdiqləndi. Bunu tikilinin içərisindən tapılan dairəvi manqal və kiçik gil fiqurların əldə olunması təsdiq etdi. Tikili aşağı qatlara doğru davam etmir və onun ətrafı çətin qazılır. Ehtimal etmək olar ki, bu tikili ibadətqah yarımqazma olmuşdur və məhz bu cəhətinə görə də, yaşayış yerinin digər tikililərindən fərqlənir. İbadətqahın daxilində şimala doğru olan hissəsində güclü yanğın izləri müşahidə olunur ki, burada kül təbəqəsinin qalınlığı hətta 50 sm-dən də artıqdır. Həmin kül təbəqəsinin içərisindən heç bir maddi mədəniyyət nümunəsinin aşkar olunmaması, onun güclü yanğın zamanı əmələ gəldiyini göstərir. Kül təbəqəsinin müayinəsi zamanı onun ağac yanığına məxsus olduğu müəyyən olundu ki, bu da ibadətqahın yüngül konstruksiyalı tavana malik olmasını güman etməyə əsas verir. İbadətqahdan şərqə doğru olan hissədə iribuynuzlu heyvan sümükləri təmizləndi, cənuba doğru hissədə isə iki ədəd gil fiqur aşkar olundu (7, 106-107).

Həmin ildə davam etdirilən qazıntılar zamanı 1-4-cü kvadratda çiy kərpicdən qurulmuş, dördkünc formalı ibadətqah təmizləndi. Şərq-qərb istiqamətində olan bu tikilinin giriş qapısı qərb tərəfdədir. Tikilinin şimal divarı bu kvadratda təmizlənmiş dairəvi evin altında qalır. Giriş qapısından daxilə tərəf, sağda funksiyası məlum olmayan, möhrədən hazırlanmış kiçik dairəvi qurğu müşahidə olunur. Onun daxili boş olub, içərisində heç bir maddi qalıq və yanq izləri yoxdur. Tikilinin daxilində 3 ədəd öküz kəlləsinin skeleti təmizləndi. Onlardan ikisi şərq tərəfdə, bir-birinin önündə, üzləri girişə tərəf yerləşdirilmişdir. Digər bir kəllə isə cənub divarda, üzü şimala tərəf yerləşdirilmişdir. İbadətqahın mərkəzində bir ədəd orta həcmli küpə təmizləndi. Tikilinin daxilində yanq izləri olmasa da, qabın üzərində güclü yanma izləri müşahidə olunur. Həmin qabın ətrafında çoxsaylı daş qalıqları təmizləndi ki, onlardan bəzilərindən alət kimi istifadə olunduğu görünür. Bu tikilinin daxilindən əldə olunan maddi qalıqlara əsasən demək olar ki, həmin tikili öküz kultu ilə bağlı olmuşdur (7, 107-109). Bu ibadətqah I Maxta abidəsində aparılan tədqiqatlar zamanı məlum olan dördüncü ibadətqahdır (şək. 10).

Erkən tunc dövrünə aid ibadətqah tipli tikililər digər abidələrdən də aşkar olunmuşdur, lakin I Maxta qədər geniş tədqiq edilməmişdir. I və II Kültəpə abidələrində də ibadətqah tipli tikinti qalıqlarına rast gəlinir.

Azərbaycanın digər ərazilərində də bu tip tikililər mövcuddur. Misal ola-

raq Sərkərtəpə, Babadərviş, Günəştəpə, Qaraköpəktəpə abidələrini göstərmək olar. Sərkərtəpədən aşkar olunmuş böyük ibadət evi çiy kərpicdən tikilmiş və dairəvi quruluşa malikdir. Bina səliqəli suvanmış, əhənglə ağardılmışdır. Divarların qarşısında mehrab ucaldılmış, dini ayinlər zamanı istifadə olunmuş saxsı qablar düzülüşdü.

İbadətlə bağlı başqa bir bina Babadərviş yaşayış məskənində də tapılmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, erkən tunc dövrü ibadətqahları ikili xarakter daşmışdır. Belə ki, bəzi tikililərin sırf ibadətqah kimi inşa edilməsinə baxmayaraq, bəzi tikililər əsasən yaşayış üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, onların daxilində, bir tərəfdə ibadət üçün xüsusi guşə olmuşdur. Ümumiyyətlə, erkən tunc dövrü Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqazda ayinlərin, dini inancların yeni xüsusiyyətlərinin yaranması isə səciyyəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Т.Н.Чубинишвили. О взаимоотношениях Кавказской («куро-аракской») культуры с Переднеазиатской культурой в III тыс. до н.э. // VII МКАЭН. Тбилиси, 1964.
2. S.H.Aşurov, M.M.Seyidov. Naxçıvanda ilk tunc dövrü ibadətqahı. Şərq ölkələrinin memarlıq problemlərinin tədqiqi və memarlıq təhsilinə dair beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, proqramı və dəvətnaməsi. Bakı 1993, səh. 47.
3. S.Aşurov. Naxçıvanın ilk tunc dövrü daş heykəltərəşliyi. Tarixi keçmişsiz bu günümüz və gələcəyimiz yoxdur. Azərbaycan tarixi problemlərinin gənc tədqiqatçıların üçüncü Respublika elmi konfransının məruzələr məcmuəsi. Bakı-1995, səh. 52-54.
4. S.Aşurov, S.Hüseynova. Maxta qədim yaşayış yeri və Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tarixləndirilməsində yeni mərhələ. Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi. Beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan-2012, səh. 250-257.
5. S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva, O.K.Əliyev. I Maxtada 2009-cu il qazıntıları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009. Bakı 2010, səh. 65-68
6. S.H.Aşurov, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva, E.H.Əliyev, K.Ş.Əzizov, V.A.Qasımlı, A.Q.Abdullayeva. Maxta arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü il tədqiqatları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı 2015, səh. 114-123.
7. S.H.Aşurov, S.A.Hüseynova, F.A.Əliyeva. Maxta arxeoloji ekspedisiyasının 2015-ci il tədqiqatları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. Bakı-2017. səh. 105-111.

Aliyeva Fidan Azad

**EARLY BRONZE AGE WORSHIPS
(Based on the materials of I Makhta)**

SUMMARY

An analysis of residential, agricultural and religious buildings, numerous archaeological materials found in archeological excavations plays an important role in the study of religious ideological views, social and public relations, welfare and agriculture of people of ancient times. Despite the study of numerous monuments of the Early Bronze Age in Azerbaijan and neighboring areas, a number of problems, especially determining of directions of ideological and spiritual culture, await their research. The monuments of Early Bronze Age monuments and their materials, investigated on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, play a leading role in solving a number of problems.

Makhta I, Makhta II, Arabyengidzha, Shortepe, Dasharkh, Kultepe I, Kultepe II, Khalaj, Ovchulartapa can be mentioned as monuments of Kura-Araxes culture on the territory of Nakhchivan. Agricultural buildings, lots of pottery products, animal bones, bone tools, clay figurines and etc. have been discovered in each of these settlements besides residential buildings. The study of monuments of the Early Bronze Age shows that besides residential and agricultural buildings there were also special buildings - temples for worship and religious rituals.

Алиева Фидан Азад кызы

**Святилища раннебронзового периода
(на основе материалов из памятника Махта I)**

РЕЗЮМЕ

В деле изучения религиозно-идеологических представлений, социально-общественных отношений, бытовой и хозяйственной жизни древних людей важную роль играет анализ бытовых, хозяйственных и религиозных сооружений, многочисленных археологических материалов, выявленных в результате археологических раскопок.

Несмотря на изученность большого количества памятников раннебронзового периода, как на территории Азербайджана, так и сопредельных стран, ряд проблем, в особенности, вопросы идеологии и духовной культуры остаются до сих пор актуальными. Важную роль в этом направлении играют археологические памятники исследуемого периода на территории Нахчыванской АР и многочисленные материалы, выявленные здесь.

Среди памятников куро-араской культуры на территории Нахчывана можно назвать Махта I, Махта II, Арабьенгидже, Шортепе, Дашарх, Кюльтепе I, Кюльтепе II, Халадж, Овчулартепеси. В каждом из этих поселений наряду с жилыми постройками были выявлены хозяйственные сооружения, огромное количество керамических изделий, кости животных, орудия из кости, глиняные фигурки и т.д. Исследование памятников раннебронзового периода показывает, что наряду с жилыми и хозяйственными сооружениями существовали также специальные постройки, предназначенные для совершения культовых обрядов и ритуалов – т.е. святилища.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

Şəkil 5

Şəkil 6

Şəkil 7

Şəkil 8

Şəkil 9

Şəkil 10